

Adalékok az egykori debreceni marxizmus-leninizmus oktatók XX. századbeli családi traumáinak vizsgálatához

„akit a mozdony füstje megcsapott...”¹

Bevezetés

Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy miként alakult a 20. században azon családok élete, amelyeket látszólag elkerült vagy pozitívan érintett a változások szele. Kutatási témámnak köszönhetően a „résztéma részmájaként” olyan családi történetek tárultak elém, melyek megrázóak voltak számomra, és amelyekről úgy gondoltam, hogy hasznos lehet megosztani az olvasóközönséggel.

Eredeti témám szerint a Kádár-kori Debrecenben működő helyi ideológiai tanszékek narratív történetét dolgozom fel, valamennyi ottani felsőoktatási intézményre kivetítve, ami öt intézményt jelent.

A jellegzetes kádári mentalitásnak (is) köszönhetően olyan lelki menekülési irány alakulhatott ki egyes emberekben, amely az új társadalmi feszültségek mentén kereste a valódinak tűnő megoldást. 1945 után olyan rétegek süllyedtek le és kapaszkodtak fel a társadalmi ranglétrán az új trendnek köszönhetően, amelyekről ezt évszázadokig el sem lehetett képzelni.

A debreceni Marxizmus Tanszékek rövid bemutatása

Szükségesnek tartom, hogy ismertessem azokat az oktatási egységeket, ahol interjúalanyaim dolgoztak. Elsőként a Kossuth Lajos Tudományegyetem (KLTE) Marxizmus-Leninizmus Intézetét (MLI) mutatom be. Ahogyan azt már Pánid Lajos (1978: 4.) is leírta: 1950-ben az ELTE Központi Marxizmus-Leninizmus Tanszékének kihelyezett tagozataként működött a debreceni Marxizmus-Leninizmus Tanszéki Csoportban oktatók szervezeti egysége, majd 1952-ben alakult csak önálló tanszékké. Így előtte szakcsoportként látta el az oktatói és „nevelői” feladatokat. Majd 1952-66 között tanszék, később pedig 1983-ig tanszékcsoport (benne a három „alkotórészsel”: tudományos szocializmus, filozófia, politikai gazdaságtan, majd jóval később a szociológia). Végül 1989-ig Marxizmus-Leninizmus Intézet lett az elnevezése. Vezetését tekintve Kónya István állt a KLTE MLI és a Filozófia Tan-

¹ Moldova György: *Akit a mozdony füstje megcsapott...* Budapest, 1977.

szék élén, a Politikai Gazdaságtan Tanszékét Darai József vezette, a Tudományos Szocializmus Tanszékét Farkas Dezső, míg a Szociológia Tanszékét Béres Csaba irányította.

A Debreceni Orvostudományi Egyetem Marxizmus Intézete 1959-89 között állt fenn, amely a következő szakcsoportokra oszlott: tudományos szocializmus, filozófia, politikai gazdaságtan. Ez a szervezeti felépítés megegyezett a többi felsőoktatási intézmény hasonló tanszékeivel. Az Intézet vezetői kronológiai sorrendben Molnár László, Kovács László, végül Magyaródi Sándor voltak.

A Debreceni Tanítóképző Főiskolán 1959-ben jött létre a Tanszék, melyet Kádár Sándor vezetett 1986-ig, vagyis nyugdíjba vonulásáig, akit Kecze László követett 1990-ig. Míg az Ybl Miklós Műszaki Főiskolán a Tanszék sorrendben Keresztes Eszter, Gulyás Vilmos és Tóth János irányította.

A Debreceni Agrártudományi Egyetem Tanszékét pedig az 50-es és 60-as években Zsarnóczai Sándor, míg a 70-es és 80-as években Poór József vezette. Hasonlóan a többi tanszékhez, itt is megtalálható volt a saját könyvtár.

1989-ben valamennyi ideológiai tanszék megszűnt, illetve átalakult Társadalomtudományi Tanszékké, melyek néhány év elteltével ugyancsak megszűntek vagy tovább bomlottak. Ennek oka az volt, hogy az új egyetemi vagy főiskolai vezetés nem tartott rájuk igényt, ugyanakkor a társadalomtudományok iránti kereslet is megcsappant az idők során. Olyan szakmákat kaptak fel, amelyek elvégzése során jobban el lehetett helyezkedni, majd meg lehetett élni. Egy-egy kötelező értelmiségi modul megtartására felesleges volt fenntartani egy egész intézetet vagy tanszékét, már csak a racionalitás elve szerint is. Ezt a folyamatot még is erősítette a 90-es évek gazdasági nehézsége.

Kitekintés

Lényeges megvizsgálni, hogy a vonatkozó szakirodalom miként vélekedik a kérdésről. Gyarmati György (1991: 51.) gondolatai szerint „még nagyobb körültekintést igényelt a »kiemelésre« kiszemelt leendő kádertársak előéletének feltérképezése. Ezekben az esetekben a nagyszülőktől visszamenőlegesen kellett elvégezni az identifikálást. Fel kellett deríteni korábbi, illetve 1945 utáni foglalkozásukat, minden egyes valaha volt lakhelyüket, az egykori szomszédoktól visszamenőlegesen informálódás reményében. Ugyanez vonatkozott a káderjelöltek háborús, katonaság/vagy MUSZ-os társaira is. Ennek az információs mátrixnak magától értetődően képeztek részét a testvérek, házastársak, sógorok, sógornők, illetve a rájuk vonatkozó adatok is.” Tehát a klasszikus lekáderezés magas szinten működött, ha egy emberről valamit meg akart tudni a politikai rezsim, akkor mindent elkövetett az eredményesség érdekében, maximális munkát végzett az ÁVH.

Szekeres András (2002: 92.) szerint „semmi mást nem vetettek papírra az emberek, csak azt, amit a hatalmi oldalon ülő káderek hallani szerettek volna (...) ha egyszerűen hazugságnak nevezzük, s figyelmen kívül hagyjuk ezeket, akkor éppenhogy az elbeszélő gondolkodást nem fogjuk megérteni.” Az emberi szubjek-

tum okán világos, hogy ösztönösen meg akar felelni az egyén egyrészt a társadalmi, másrészt viszont a saját elvárásainak. Akkor jelentkezhet probléma, ha a kettő jelentősen elválik egymástól. Arra gondolok, hogy egy korábbi gróf tanácselnök szeretne lenni, ami természetesen elképzelhetetlen lett volna.

Szekeres (2002: 93.) látásmódja alapján „úgy vélem, hétköznapi emberek esetében az emlékezet-diskurzus másik oldala inkább érvényesnek tűnik: ez pedig nem más, mint a felejtés politikája”. Az általam megkeresett egykori oktatók reakciói alapján úgy ítélem meg, hogy sokan a hallgatás és a felejtés mögé bújtak, nem mertek vagy nem akartak saját korábbi tetteikkel szembenézni. Talán a szégyen, de legalábbis a nem büszke hozzáállás is egyfajta magyarázat lehet.

Majd (Szekeres 2002: 93.) úgy folytatja, hogy „mivel a személyes életút, életpálya az egyén jelenlegi helyzetének megítélésében döntő fontosságúvá lényegült, így annak, aki a Nagy Társadalmi Játzmában benne akart maradni, olyan múltat kellett létrehoznia, mely beépíthetőnek tűnt a társadalom kollektív történelmébe, következésképpen és a szó szoros értelmében ki kellett közösinie múltja inadekvát elemeit.” A visszaemlékezés jogát nem lehet elvenni senkitől sem, ugyanakkor szét kell választani a tényeket és az adatokba való utólagos „belepiskálásokat”. A személyes életút, életpálya az egyén jelenlegi élethelyzetének megítélésben döntő fontosságúvá lett, így érthető, hogy „politikailag korrekt” múltat próbált kreálni magának, igyekezvén elfedni a politikailag kényessé vált „botlásokat”.

Végül (Szekeres 2002: 99.) megállapította, hogy „a memoár mint narratív konstrukció tehát nem más, mit a valóság egyéni birtokbavétele, s a belőlük keletkező egyéni történetképek pedig így, autonómiájuk okán, egymás mellett élő párhuzamos történetekként jelennek meg, melyek a historikus olvasatban, ha tetszik konstrukciójában válnak majd lehetséges történelmekké. Ezek az önálló narratív világok tehát nem a globális történelem egyes szeleteiként gondolhatók el, melyből mégis összerakható egy egész, hanem szintén autonóm státusra tartanak igényt, ezért használom a lehetséges történelem kifejezést.” Mindenkinek megvan a saját története, életútja és keresztye, amit nem lehet elvitatni az embertől. Azonban azt is látni kell, hogy csak úgy lehet egy adott időszokról minél teljesebb képet kapni, ha a lehető legtöbb szemszögből vizsgáljuk meg, a lehető legtöbb forrást kutatjuk fel.

Valuch Tibor (2005: 192.) szerint „kulákká nyilvánították azt, aki 25 kat. holdat vagy ennél nagyobb területet birtokolt, illetve a tulajdonában levő mezőgazdasági terület aranykorona-értéke meghaladta a 350 aranykoronát, cséplőgépe és kocsmája volt.” A származás miatt hátrányos helyzetbe került egyének vélt vagy jogos sérelmeinek megértéséhez ugyanannyi (vagy talán kicsit több) türelem kell, mint akiknek a sikert kell feldolgozniuk, noha ez utóbbi sem könnyű dolog.

Ezt követően (Valuch 2005: 259.) „a negyvenes-ötvenes évek erőltetett modernizációja Magyarországon az individualizáció, az atomizáció és a szekularizáció erősödését eredményezte, amelynek következtében új társadalmi integrációs helyzet alakult ki. Ebben a háború előtti magatartásminták már egyre kevésbé játszhatnak szerepet, a hatalmon levők – a kommunista káderelit – által megjelenített új viselkedési normák pedig – a várakozásokkal ellentétben – inkább dezintegrációs hatást fejtek ki.”

A Kádár-korszakban olyan családok is léteztek, amelyek az 50-es években előbb a kommunizmus (értsd: a rendszer) ellenségének számítottak, majd a későbbi rendszer enyhébb időszakában valahogy mégis felemelkedtek. A traumák után a kitiszított család bizonyos idő elteltével a politikai fordulat után talpra tudott állni, noha a szülők és nagyszülők származásának negatívuma továbbhárult a következő generációra is.

Losonczi Ágnes (2005: 126.) úgy véli, hogy „az érzelmeket tartósította, folyamatosságukat felerősítette, hogy a rendszerváltásig nem lehetett beszélni a szocializmus idején átélt üldöztetésről.” Leleki károkhoz, esetenként családon belüli feszültségekhez is vezetett a ki nem beszélés jelensége. A furcsa kettősséget pedig talán egy család sem tudta feldolgozni és a helyén kezelni.

Oktatók „élményei” a DOTE-ről

A következőkben közölt interjúrészletben a vizsgált 30 fős minta egyik résztvevője arról mesél, hogy a saját családjában fel tudták-e dolgozni azt a sérelmet, amely még az 50-es években érte őket. M. nem állította azt, hogy fel kell menteni az embereket korábbi tetteik alól, „(...) azonban meg lehet érteni, hogy valakik (pl. az apám) az 50-es években voltak sikeresek. Ha nem lett volna az, ami, akkor ugyanaz maradt volna, mint az ő apja, vagyis az én nagyapám: paraszti dolgozó a földön. Ennél szerintem érdekesebb kontextus lehet a nagyapa-apa viszony.” Álláspontja szerint nem ördögötől való az, ha valaki a Rákosi-korszakban tudott előrejutni karrierjében. Majd így folytatta:

„Szeretnék elmesélni egy történetet, amit eddig talán csak 2-3 embernek mondtam el. Nagyapám 1986 tájékán egyszer nagyon kifakadt előttem, amikor elszírtam a múltját: a TSZ-esítést és 1956-ot. Talán el szeretne volna mondani valakinek, mielőtt meghalt, hogy mi fáj neki legbelül igazán. Azt, hogy be kellett adnia a TSZ-be a két lovat. Látnia kellett, hogyan pusztulnak le szép lassan az állatok. Valószínű, hogy soha nem tudta feldolgozni az 50-es évek traumáját, noha nem minősítették kuláknak, de gazdagnak számított. Azt sem dolgozhatta fel lelkileg, hogy az ő fia (az én apám) annak a rendszernek lett a kiszolgálója, magas rangú tisztviselője, amelyik nagyapámat tönkretette. Azonban ők ezt soha nem beszéltek meg. Apám 1990-ban halt meg, aki valószínűleg azt élte volna meg tragédiaként, ami 1990 után bekövetkezett. Paraszti származású és kétkezi ember volt nagyapám világéletében, annak minden attitűdjével és mentalitásával együtt. Anyám fiatalkorában apámékkal lakott, ahol igencsak éreztették vele, hogy hol a helye, így nem is igen léphetett volna fel közvetítőként”. A Rákosi-érában keményen meghurcolták a paraszti társadalomnak döntő többségét, ami alól ez a család sem volt kivétel.

Losonczi (2005: 137.) abból indult ki, hogy a kitelepítés „1951-ben történt, amikor már elmúlt a háború utáni izgalmi állapot, amikor a háborús bűnösöket már megbüntették, amikor a hatalmi helycsere már megtörtént.” Azonban súlyos gondok voltak a rendszer működésében és ellátásában, amit azért vidéken is lehetett érezni. Ezúttal a belső ellenségre, a szabotőrökre csapott le a (2005: 137.) rezsim:

„ott vannak a szabotőrök, a volt uralkodó osztály tagjai személyesen gátolják a gazdasági sikereket. A kitelepítés szélesebb társadalmi sávokat húzott meg – és már a jogszerűség látszatával sem kívánta terhelni a végrehajtó szervezeteket.” Ugyanakkor azt, hogy kikre esik a választás, előre senki sem tudta: egységes központi utasítás sem létezett e tekintetben. Épp ettől félelmetes egy diktatúra, vagyis nem tudhatja az ember, hogy „mikor jön érte a fekete autó”. Majd úgy folytatja (Losonczy 2005: 137.), hogy „ahogy a kisparasztból lehetett kulák, az antifasiszta érzelmű tisztii család tagjait háborús bűnösökként tartóztathatták le, a deportálásból megtért zsidó szállodatulajdonos pedig osztályellenségé válhatott.” Az állandó rettegés elkezd az ember idegeit, ezen állapotot nem lehet sokáig bírni. A következő interjúalany szintén az 50-es évek egyik jelentős sérelméről beszél. M. a következőket mondta el:

„Hortobágyra apám es anyám »kötelezően irányítva volt«, úgy 1953 magasságában. Erről a »kötelező irányításról« nem sokat tudok – nem beszéltek róla. Anynyit tudok, hogy ekkor még nem fejezték be a tanárképző főiskolát, mindketten később kaptak diplomát – de Abádszalókon pedagógusként dolgoztak. Nővérem még ott született 1955-ben, ezt követően költöztek Kápolnásnyékre, majd onnan 1956-ban, a forradalom után Abára, ahol apám iskolaigazgató lett. Erről sem beszéltek sokat, de szerintem ez nyilvánvalóan politikai státusz is volt. Mint ahogy arról sem beszéltek, hogy a hatvanas évek elején miért váltották le, miért kellett neki előbb Móron, majd Sárkeresztúron dolgozni beosztott tanárként. Azt viszont határozottan tudom, hogy ez a korai életút azt eredményezte a nagyon tehetséges és nagyon ambiciózus apámban, hogy elhatározta: »csakazértis« lesz ő valaki abban a faluban, ahonnan el kellett jönnie. Ezért vállalta el az 1975-ös választásokon a jelölést, és lett tanácselnök. Meglepi számomra, hogy egy életútba belefér az, hogy egy adott kéztől először elviselik a „korbácsütéseket”, majd bizonyos idő elteltével ugyanarról a helyről elfogadják a „jutalmat” is.

Egy oktató a Tanítóképzőről

I. azt mondta el, hogy „jómagam pedig értelmiség vagyok, hiszen apám székelyszármazású unitárius nacionalista volt, aki magyar-történelem szakos tanár volt. Anyám gazdag bajor katolikus családból jött, francia-magyar szakot végzett (...) Megvannak azok az alapgesztusok, amik alapján meg lehet állapítani, hogy ki milyen származású. Tehát hogyan ül le, hogyan köszön, hogyan fogja meg a kanalat... stb. Az anyám tagja volt az Actio Catolica Szervezetnek, apám levele volt Szatmárnémetiben. Anyám egyik élharcosa volt a visszamagyarosítási mozgalomnak, aki 1975-ig fekvőbeteg volt. 1949-ig nem is láttam apámat, aki akkor tért vissza a 4 éves hadifogságból. Anyám ott ragadt a régi világban, amikor ő még szép volt és egészséges. A hit nagy szerepet játszott az életében, azt gondolta, hogy amikor megjöttek a kommunisták, minden baj utána következett be az életében. Nagybátyám amúgy Mindszenty titkáráként dolgozott”.

Egy oktató a KLTE-ről

A néhai E. korábbi férje, J. a következőket mondta el: „E – 4 testvérel együtt – tanyán nőtt fel, villany sem volt, csak már nyolcadikban. Gyalogolni kellett az osztatlan tanyasi iskolába, ahol két osztályt végzett, majd bekerült a faluba nagyszüle-ihéz. Onnan járt iskolába. Id. B. M. tehát egy kicsit »összezavarodott« ember volt, akit meghurcoltak, de aztán jóvá is tették. 1968-ban aztán le is váltották, kellett a hely valami hülye járási elvtársnak, azokat rakták ki a termelésbe, gondolván, hogy ott majd kevesebb kárt okoznak. Hogy mennyire a Kádár-kor embere volt, azt egyebek közt mutatja, hogy Kádár temetésekor rosszul lett, s be kellett szállítani a pszichiátriára, ahol hetekig kezelték. Hogy aztán a haláltól való félelem, vagy a Kádárt követő esetleges anarchiától való félelem okozta-e a bajt, ezt már soha sem tudjuk meg. Emma édesanyja igazán és mélyen vallásos volt, gyakorló hívő, szorgalmas templomba járó, édesapja, akkor ment csak templomba, ha muszáj volt.”

Még ott sem beszéltek ki a dolgokat, ahol az ideológia átjárta a szakmaiságot, ahol értelmiségi közeg létezett. A felszín alatt maradtak a feszültségek, amelyek felgyülemlettek. Sőt, álproblémákat tárgyaltak az emberek. Mindenki hallgatott a valódi gondokról, és a frusztráció lett úrrá az embereken. A valódi gond talán a gondolkodás szabadsága lehetett, illetve a viszonylagos jólétért megkötött „piszkos kis alkuk” sorozata.

1989-90-ben sok frusztrált ember volt, ezek bizonyos szempontból szerencsétlen sorsok, amik ezen a ponton (rendszerelváltás) derültek ki, hogy valóban azok. Differenciált az egész élettörténetük, többeknek volt kisiklott életük, ami azt követően vált igazán nyilvánvalóvá, hogy 1990 után megszűnt a látszatbiztonság érzete is.

Egy oktató az Ybl-ről

E. így emlékszik vissza: „Apám Erdélyből jött át Magyarországra, 1921-ben települt át. (...) A származás tekintetében: apám proletár sorba süllyedt le, mert nem alkalmazta a MÁV. Az 1930-as években a szegénység iszonyatos volt, mint ahogy a zsellérsors is. Apám négy gyereket nevelt 80 pengőből, ami nagyon kevésnek számított akkor. Jómagam Hajdúdorogon születtem 1928-ban, ekkor három hold földet bérelt apám, és azt művelte. Sose volt igazán boldog ember, mert itt lerománozták, Erdélyben pedig vezető kocsimester volt Tövisen. Megalázó életet élt, végül Debrecenbe költöztek, ahol a bőrgyárban dolgozott. Nekem iszonyatos gyerekkorom volt az anyagi javak tekintetében. Az egyik bátyám a Járműjavítóban dolgozott, aki kommunista volt, a másik bátyám pedig szociáldemokrata párti lett.” Külön kérdés lehet azon határon túli magyarok helyzete, akik még a 20-as években települtek át Romániából. Kissé szokatlan, hogy már a Horthy-korszakban is – legalábbis az interjúban elhangzottak alapján – megfigyelhető volt irányukban a negatív diszkrimináció. Ugyanakkor sokak szerint a határon túli magyar addig magyar, amíg át nem jön a határon, azt követően már románá válik. Az, hogy mást hangoztatott a propaganda és más volt a „hétköznapi élet”, mégsem kellene, hogy meglepő legyen.

Befejezés

Írásomban a számomra megrázó tapasztalatok mellett is olyan kép rajzolódott ki, mely hűen mutatta be azokat a gyötrelmes életutakat, amelyek mindenki számára tanulságosak lehetnek.

A javarészt Debrecenben készült mintegy 30 családtörténeti interjú alapján próbáltam kiválogatni és megrajzolni a 20. századi középrétegek életéből a megrázó élményeket megjelenítő történeti tablót, az emberi sorsokba fordult, sorsokban átítított magyar történelmet. Ahol a túlélőképesség, megkapaszkodni tudás és lecsúszás személyes élettörténeti fordulatait vizsgálom néhány helyen több generációra is visszatekintve. A huszadik századi rendszerváltozások által generált lehetőségek és kényszerek, a személyes küzdés és föladás, az érvényesülés technikái, családi öröksége, a rokonság megtartó ereje állnak történeti érdeklődésem középpontjában². Csak néhány interjúrészletet közlök, biztosítva az egykori oktatók számára az anonimitás jogát.

Úgy ítélem meg, hogy a kérdésem jogos, és rámutat arra, hogy milyen furcsa családi konstellációi jöttek létre a politikai hatásoknak az 1948 után Magyarországon – és talán arra is, hogy a családok ezt hogyan dolgozták fel. A családok nagy része elhallgatással, a történésekről, dolgokról való nem beszéléssel reagáltak arra, ahogy a politika a családtagok életére hatott.

Az általános kontextus tehát az elhallgatás, a politikai véleménykülönbségek szőnyeg alatt tartása volt – és ez nem a konkrét család sajátos problémamegoldási stratégiája volt, hanem ismereteim és tapasztalatom szerint teljesen általános volt a többi családban is a Kádár-rendszerben.

Hivatkozott irodalom

GYARMATI GYÖRGY (1991): A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. *Valóság* 34 (2), 51–63.

LOSONCZI ÁGNES (2005): *Sorsba fordult történelem*. Budapest, Holnap.

MOLDOVA GYÖRGY (1977): *Akit a mozdony füstje megcsapott...* Budapest, Szépirodalmi.

Szekeres András (2002) (szerk.): *A történész szerszámosládája*. Budapest, L'Harmattan.

VALUCH TIBOR (2005): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris.

<http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=9689>, letöltve: 2012. 03. 20.

² Vö.: <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=9689>, letöltve: 2012. 03. 20.

Hivatkozott interjúk

Rác Márk: (2011): *Interjú K.-val* Debrecenben (kézirat).

Rác Márk: (2012): *Interjú M.-mel* Budapesten (kézirat).

Rác Márk: (2011): *Interjú Ny.-nyel* Budapesten (kézirat).

Rác Márk: (2011): *Interjú S.-sel* Budapesten (kézirat).

Rác Márk: (2011): *Interjú Sz.-nével* Debrecenben (kézirat).